 ISSN: 2349-6002

ભાવનગર રાજ્યની હરિયાળી વિરાસત એક ઐતિહાસિક અધ્યયન

ડાભી હરેશભાઈ બાઘાભાઈ

સંશોધન વિદ્યાર્થી: ઈતિહાસ વિભાગ, શ્રી વી.એમ. સાકરીયા મહિલા આર્ટસ કોલેજ બોટાદ, મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી ભાવનગર

doi.org/10.64643/IJIRTV12I8-191189-459

I. પ્રસ્તાવના

ભારતના રજવાડાઓના ઇતિહાસમાં ભાવનગર રાજ્ય તેની પ્રગતિશીલ વિચારધારા, સુવ્યવસ્થિત વહીવટ અને પર્યાવરણ પ્રત્યેની સંવેદનશીલતા માટે અગ્રગણ્ય રહ્યું છે. જ્યારે આધુનિક વિશ્વ 'સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ' (ટકાઉ વિકાસ) અને 'ઇકો-ફ્રેન્ડલી સિટી' જેવા શબ્દોથી અજાણ હતું, ત્યારે ભાવનગરના ગોહિલવાડ શાસકોએ નગર આયોજનમાં વૃક્ષારોપણ અને બાગ-બગીચાઓને પ્રાધાન્ય આપીને એક અનુકરણીય ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું હતું.

ભાવનગરની ભૌગોલિક સ્થિતિ અર્ધ-શુષ્ક અને દરિયાકાંઠાની હોવા છતાં, મહારાજા તખ્તસિંહજી અને મહારાજા ભાવસિંહજી બીજાની દીર્ઘદ્રષ્ટિએ આ ભૂમિને હરિયાળી બનાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. તેમના શાસનકાળ દરમિયાન, વૃક્ષારોપણ એ માત્ર સુશોભનનો વિષય ન રહેતા, જાહેર સુખાકારી અને પર્યાવરણીય સંતુલનનું એક અભિન્ન અંગ બન્યું હતું. ૧૮૮૮માં સ્થાપિત થયેલ 'વિક્ટોરિયા પાર્ક' જેવું માનવસર્જિત જંગલ એ તે સમયની વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવતી વનીકરણ પદ્ધતિનું ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ છે.

આ પેપરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ભાવનગર રાજ્યના સમયગાળા દરમિયાન થયેલા પદ્ધતિસરના વૃક્ષારોપણ, જાહેર બગીચાઓનું નિર્માણ (જેમ કે પીલગાર્ડન), અને રસ્તાઓની બંને બાજુએ કરવામાં આવેલ વનીકરણ પાછળના વહીવટી અને પર્યાવરણીય દ્રષ્ટિકોણને ઉજાગર કરવાનો છે. રાજવીઓના આ પ્રયાસોએ માત્ર શહેરની સુંદરતામાં જ વધારો નથી કર્યો, પરંતુ સ્થાનિક આબોહવાને સુધારવામાં અને જીવસૃષ્ટિના સંરક્ષણમાં પણ પાયાની ભૂમિકા ભજવી છે. આ ઐતિહાસિક મોડેલ આજે પણ વર્તમાન સમયના શહેરી વનીકરણ માટે માર્ગદર્શક બની શકે તેમ છે.

II. વૃક્ષારોપણ અને બાગ બગીચાઓ

(૨.૧) વિક્ટોરિયા પાર્ક

ભાવનગર શહેરની મધ્યમાં આવેલું વિક્ટોરિયા પાર્ક એ કુદરત પ્રેમીઓ અને સવાર-સાંજ ચાલવા જનારા લોકો માટે એક આશીર્વાદ સમાન સ્થળ છે. તે ભારતના સૌથી

 ISSN: 2349-6002

જૂના માનવ-નિર્મિત વન વિસ્તારોમાંનું એક માનવામાં આવે છે.આ પાર્કની સ્થાપના ભાવનગરના મહારાજા તખ્તસિંહજી દ્વારા ૨૪ મે, ૧૮૮૮ ના રોજ કરવામાં આવી હતી. આ પાર્કનું નામકરણ ઈંગ્લેન્ડના મહારાણી વિક્ટોરિયાના માનમાં તેનું નામ 'વિક્ટોરિયા પાર્ક' રાખવામાં આવ્યું હતું.આ પાર્કની ડિઝાઇન અને પાર્કનું આયોજન બ્રિટિશ એન્જિનિયર પ્રોક્ટર સિમ્સ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.આ પાર્કની અંદર એક સુંદર કૃષ્ણકુંજ તળાવ આવેલું છે, જ્યાં શિયાળામાં અનેક પ્રવાસી પક્ષીઓ જોવા મળે છે.અહીં બકી હીલ એક ટેકરી છે જ્યાંથી તમે આખા પાર્ક અને બાજુમાં આવેલા ગૌરીશંકર તળાવનો નજારો જોઈ શકો છો.વન્યજીવોમાં અહીં નીલગાય, શિયાળ, સસલા અને મોર જેવા પ્રાણીઓ મુક્ત રીતે ફરતા જોઈ શકાય છે. ઉપરાંત, અહીં ૨૨૦થી વધુ પ્રકારના પક્ષીઓ જોવા મળે છે.આ પાર્ક અંદાજે ૨૦૨ હેક્ટર (૫૦૦ એકર) માં વૃક્ષો ફેલાયેલા છે, જેમાં સેંકડો પ્રકારના ઔષધીય છોડ અને વૃક્ષો છે.મુલાકાતીઓ માટે આ પાર્ક સામાન્ય રીતે સવારે ૬:૦૦ થી ૧૦:૦૦ અને સાંજે ૪:૦૦ થી ૭:૦૦ સુધી ખૂલુ રહે છે અહીં ચાલવા માટે ટ્રેક, બાળકો માટે રમતગમતનું મેદાન અને પિકનિક માટેની જગ્યાઓ ઉપલબ્ધ છે.

(૨.૨)પીલગાર્ડન (સરદારબાગ)

આ બગીચાનું નિર્માણ મહારાજા તખ્તસિંહજીના શાસનકાળ દરમિયાન કરવામાં આવ્યું હતું.આ ગાર્ડનના નામ પાછળનું કારણ તે સમયના અંગ્રેજ પોલિટિકલ એજન્ટ જે.બી. પીલ (Sir James Braithwaite Peile) સાથેના મહારાજાના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો અને તેમના સન્માનમાં આ બગીચાનું નામ 'પીલગાર્ડન' રાખવામાં આવ્યું હતું. આઝાદી પછી આ બગીચાનું નામ બદલીને 'સરદારબાગ' કરવામાં આવ્યું છે, છતાં આજે પણ સ્થાનિક લોકોમાં તે 'પીલગાર્ડન' તરીકે જ વધુ પ્રચલિત છે.પીલગાર્ડન તેની અનોખી બનાવટ માટે જાણીતું હતું. આ બગીચાની ડિઝાઇનમાં યુરોપિયન અને રાજવી શૈલીનો સુમેળ જોવા મળે છે. આ ગાર્ડન વિક્ટોરિયન શૈલીમાં જોવા મળે છે બગીચાની મધ્યમાં સુંદર પથ્થરની કોતરણીવાળી છત્રી બનાવવામાં આવી છે, જે તે સમયના સ્થાપત્યની ભવ્યતા દર્શાવે છે. બ્રિટિશ સમયમાં અહીં લશ્કરી બેન્ડ દ્વારા સંગીત વગાડવામાં આવતું હતું, જેના માટે ખાસ 'બેન્ડ સ્ટેન્ડ'ની વ્યવસ્થા હતી.રાજ્યના સમયમાં અહીં અનેક વિદેશી અને સુશોભિત છોડવાઓ ખાસ મંગાવીને રોપવામાં આવ્યા હતા.તે સમયે ભાવનગરની જનતા માટે સાંજ પસાર કરવાનું આ શ્રેષ્ઠ સ્થળ હતું.

(૨.૩) ગૌરીશંકર તળાવ

આ તળાવનું નિર્માણ ઈ.સ. ૧૮૭૨ માં શરૂ થયું હતું. ભાવનગરના પ્રજાવત્સલ મહારાજા તખ્તસિંહજી ના શાસનકાળ દરમિયાન, રાજ્યના બાહોશ દીવાન ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા (ગગા ઓઝા) ના માર્ગદર્શન હેઠળ આ પ્રોજેક્ટ તૈયાર થયો હતો. તેમના સન્માનમાં જ તેનું નામ 'ગૌરીશંકર તળાવ' રાખવામાં આવ્યું છે.તે સમયે આશરે ૬ લાખ રૂપિયાના ખર્ચે આ વિશાળ જળાશય તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું.તળાવની આસપાસના વિસ્તારને એક જાહેર બગીચા તરીકે વિકસાવવામાં આવ્યો હતો, વનસ્પતિની વિવિધતા રાજ્યના સમયમાં અહીં દેશ-વિદેશના ફૂલ-છોડ અને ઘટાદાર વૃક્ષો વાવવામાં આવ્યા હતા. બગીચાના એક ભાગમાં રાજ્યની માલિકીની નર્સરી પણ વિકસાવવામાં આવી હતી.તળાવની પાળ પર ચાલવા માટે સુંદર રસ્તો

 ISSN: 2349-6002

અને બેસવા માટે પથ્થરના બાંકડા બનાવવામાં આવ્યા હતા, જેથી લોકો કુદરતી પવન અને નજારાનો આનંદ માણી શકે. તે સમયથી જ તળાવમાં નૌકાવિહારની વ્યવસ્થા હતી, જે મનોરંજનનું મુખ્ય સાધન હતું.ભાવનગર રાજ્યમાં પાણીની અછત દૂર કરવા માટે આ તળાવ આશીર્વાદરૂપ સાબિત થયું હતું:આ તળાવ દ્વારા શહેરમાં પાઇપલાઇનથી પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.બગીચાની જાળવણી માટે પણ તળાવના પાણીનો જ ઉપયોગ થતો, જે 'વોટર વર્ક્સ' ના ઉત્તમ સંચાલનનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ગૌરીશંકર તળાવની બિલકુલ બાજુમાં જ વિક્ટોરિયા પાર્ક આવેલો છે. આ બંને મળીને એક વિશાળ 'ગ્રીન બેલ્ટ' બનાવે છે.

(૨.૪)રસ્તાની બન્ને બાજુ વૃક્ષારોપણ

તે સમયે રસ્તાની બંને બાજુ વૃક્ષારોપણ પાછળના મુખ્ય પાસાઓ નીચે મુજબ હતા:તે જમાનામાં વાહનવ્યવહાર મુખ્યત્વે ઘોડાગાડી કે બળદગાડા દ્વારા થતો. મુસાફરો અને પશુઓને ઉનાળાની કાળઝાળ ગરમીમાં રાહત મળે તે હેતુથી રસ્તાની બંને બાજુ ઘટાદાર વૃક્ષો વાવવામાં આવતા. મુખ્ય વૃક્ષોમાં વડ, પીપળો, લીમડો અને આંબલી જેવા ઘટાદાર વૃક્ષોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું.ભાવનગરના રાજવીઓએ શહેરના મુખ્ય માર્ગોને 'એવન્યુ' તરીકે વિકસાવ્યા હતા: શહેરના સ્ટેશન રોડથી લઈને નવાપરા અને નીલમબાગ તરફ જતા રસ્તાઓ પર હરોળબદ્ધ વૃક્ષો વાવવામાં આવ્યા હતા. માત્ર છાયાડો જ નહીં, પણ શહેરની સુંદરતા વધે તે રીતે ફૂલવાળા વૃક્ષોનું પણ વાવેતર કરવામાં આવતું. રોપાઓ મોટા ન થાય ત્યાં સુધી તેમને પાણી પાવા માટે ખાસ 'પખાલીઓ' અને પાણીના ટેન્કરોની વ્યવસ્થા રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવતી.

ભાવનગરના રાજવીઓ માનતા હતા કે વૃક્ષો એ રાજ્યની સંપત્તિ છે.રસ્તાની બંને બાજુ વૃક્ષો વાવવાથી જમીનનું ધોવાણ અટકતું અને ધૂળની ડમરીઓથી શહેરને રક્ષણ મળતું. વિક્ટોરિયા પાર્કની આસપાસના રસ્તાઓ પર પણ વિશેષ વૃક્ષારોપણ કરીને તેને કુદરતી 'ગ્રીન કોરિડોર' બનાવવામાં આવ્યો હતો.

(૨.૫) મહિલા બાગ

મહારાજા ભાવસિંહજી અને મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીના સમયમાં મહિલાઓના આરોગ્ય અને મનોરંજન માટે આ ખાસ બગીચાની પરિકલ્પના કરવામાં આવી હતી

તે સમયે સમાજમાં 'પડદા પ્રથા' અને સ્ત્રીઓની સામાજિક મર્યાદાઓ પ્રવર્તતી હતી. મહિલાઓ મુક્તપણે શુદ્ધ હવા માણી શકે, કસરત કરી શકે અને સામાજિક મેળાપ કરી શકે તે માટે આ સુરક્ષિત બગીચો બનાવવામાં આવ્યો હતો.આ બગીચામાં માત્ર મહિલાઓ અને નાના બાળકોને જ પ્રવેશ આપવામાં આવતો હતો, જેથી તેઓ સંકોચ વગર આનંદ માણી શકે.મહિલા બાગની રચના અત્યંત કલાત્મક અને સુરક્ષિત રાખવામાં આવી હતી ચારે બાજુ સુરક્ષા માટે બગીચાની ફરતે ઊંચી દીવાલો અથવા ઘટાટોપ વાડ બનાવવામાં આવતી હતી જેથી બહારથી કોઈ ખલેલ ન પહોંચે. બેસવા માટે સુંદર પથ્થરની કોતરણીવાળી છત્રીઓ અને બાંકડાઓની વ્યવસ્થા હતી. ઝૂલા અને રમતગમતના સાધનો: બાળકો માટે હીંચકા અને લપસણી જેવી પાયાની સુવિધાઓ તે સમયમાં પણ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી હતી.ભાવનગરમાં મુખ્યત્વે નીલમબાગ પેલેસની નજીક

 ISSN: 2349-6002

અને શહેરના મધ્યવર્તી વિસ્તારોમાં મહિલાઓ માટે ખાસ અનામત જગ્યાઓ રાખવામાં આવતી હતી.

(૨.૬) ભાવનગર રાજ્યના સમયમાં પર્યાવરણ અને બાગબગીચાને લગતા કાયદાઓ

ભાવનગર રાજ્યમાં પર્યાવરણની જાળવણી માટે વૃક્ષો કાપવા પર સખત પ્રતિબંધ હતો. જો કોઈ વ્યક્તિએ પોતાના ઘરના આંગણામાં રહેલું ઝાડ પણ કાપવું હોય, તો રાજ્યના સંબંધિત વિભાગની મંજૂરી લેવી પડતી હતી.લીલા વૃક્ષો કાપવા બદલ દંડ અને સજાની જોગવાઈ હતી.રાજ્યના વહીવટમાં એવો નિયમ હતો કે જો એક વૃક્ષ કાપવામાં આવે, તો તેની સામે નવા વૃક્ષો વાવવાની જવાબદારી નાગરિકની રહેતી.મહારાજાએ બાગબગીચાના વિકાસ માટે અલગ 'ગાર્ડન સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ' ની નિમણૂક કરી હતીપબ્લિક પાર્ક્સમાં કચરો ફેંકવા કે નુકસાન પહોંચાડવા બદલ કડક દંડ વસૂલવામાં આવતો.પીવાના પાણીના સ્ત્રોતને ગંદુ કરનાર સામે કાનૂની કાર્યવાહી કરવામાં આવતી.રાજ્યના કાયદા મુજબ મુખ્ય માર્ગોની બંને બાજુએ ઘટાદાર વૃક્ષો વાવવા અને તેનું જતન કરવું તે રાજ્યની ફરજ ગણવામાં આવતી.ભાવનગરના રાજવીઓએ માત્ર કાયદાઓ જ નહોતા બનાવ્યા, પરંતુ પર્યાવરણ જાળવણીને લોકભાગીદારીનો વિષય બનાવ્યો હતો. જે તે સમયના વહીવટકર્તા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ પણ આ કાયદાઓના પાલન પર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો.

III. સારાંશ

ભાવનગર રાજ્યના શાસકો, ખાસ કરીને મહારાજા તખ્તસિંહજી અનેમહારાજા ભાવસિંહજી (બીજા), દ્રષ્ટિ વાનશાસકો હતા. તમેણે આધનિુનિક સમયના 'ગ્રીન સિ ટી'ના ખ્યાલનેદાયકાઓ પહેલા અમલમાંમક્યો હતો. આ પપેરમાં ભાવનગર રાજ્ય દ્વારા કરવામાંઆવલે વ્યવસ્થિત વક્ષારોપણ, જાહરે બગીચાઓનું નિર્માણ અને પ્રકૃતિસાથનો તેમના સંતુલિત વિકાસની ચર્ચા કરવામાંઆવી છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

[1] ડૉ.કોરાટ પી.જી., ડૉ.જાની એસ.વી, ડૉ.ભાલ જે.ડી., 'ભાવનગર રાજ્યનો ઈતિહાસ, પાર્શ્વ પ્રકાશન અમદાવાદ

[2] ડૉ.કોરાટ પી.જી, "ભાવનગર રાજ્યની કલ્યાણલક્ષી આર્થિક નીતિ પથિક,૧૯૮૫

[3] ભાવનગર દરબારી ગેજેટ, ઈ.સ.1866 થઈ 1891, ભાવનગર

[4] જાની.એસ.વી. , સૌરાષ્ટ્રનો ઈતિહાસ (ઈ.સ.૧૮૦૭-૧૯૪૮)

[5] ચોકસી યુ.એમ.(સંપાદક) ગુજરાત રાજ્ય: જિલ્લા સર્વ સંગ્રહ (ગેઝેટીયર) 'ભાવનગર જિલ્લો' ગુજરાત સરકાર પ્રથમ આવૃત્તિ:૧૯૮૯

[6] WATSON J.W. THE BHAVNAGAR CONTRIBUTION KATHIAWAR PORTION OF THE BOMBAY GAZETTEER 1880